

УДК 32

<https://orcid.org/0000-0003-0476-051X><http://doi.org/10.5281/zenodo.1295433>

А. С. Разметаєв

ФЕНОМЕН ОКУПАЦІЇ У ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ: СУТНІСТЬ ТА ГЕНЕЗА

Розглянуто базові теоретичні інтерпретації осмислення феномену окупації у політологічному контексті. З'ясовано історичні перипетії розвитку політико-філософської думки стосовно проблематики окупації: від виправдання до повного засудження збройних захоплень чужих територій. Здійснено розгляд нормативної та прагматичної концепцій окупації. Сфокусовано акценти на кореляції концепції державного суверенітету з проблематикою окупації. Описана роль доктрин справедливої та гібридної воєн у діяльності окупантів. Висвітлено окремі аспекти формування сучасної моделі окупації з притаманними їй ознаками: латентністю, інституціоналізацією окупаційних режимів і намаганням окупантів видати ці режими за суверенних акторів з власною міжнародною правосуб'єктністю.

Ключові слова: окупація, окупаційний режим, гібридна війна, доктрина справедливої війни, міжнародне право, державний суверенітет, політичний інститут.

А. С. Разметаєв

ФЕНОМЕН ОККУПАЦИИ В ПОЛИТОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ: СУЩНОСТЬ И ГЕНЕЗИС

Рассмотрены базовые теоретические интерпретации осмысления феномена оккупации в политологическом контексте. Выяснены исторические перипетии развития политико-философской мысли относительно проблематики оккупации: от оправдания до полного осуждения вооруженных захватов чужих территорий. Осуществлено рассмотрение нормативной и прагматической концепций оккупации. Сфокусированы акценты на корреляции концепции государственного суверенитета с проблематикой оккупации. Описана роль доктрин справедливой и гибридной войн в деятельности оккупантов. Освещены отдельные аспекты формирования современной модели оккупации с присущими ей признаками: латентностью, институционализацией оккупационных режимов и попыткой оккупантов представить эти режимы в качестве суверенными акторов с собственной международной правосубъектностью.

Ключевые слова: оккупация, оккупационный режим, гибридная война, доктрина справедливой войны, международное право, государственный суверенитет, политический институт.

А. Razmietaiev

THE PHENOMENON OF MILITARY OCCUPATION IN THE POLITICAL SCIENCE CONTEXT: ITS IDENTITY AND ORIGIN

The form of warfare Russia employed in Ukraine in 2014, often called the hybrid war, led to the military occupation of the Crimean peninsula and parts of the Donetsk and Luhansk regions. A pro-Russian puppet regime established over these territories have become a new political reality for the Ukrainian society, which requires a comprehensive scientific

understanding and practical recommendations, including for law-making and law enforcement process.

The article elaborated the basic theoretical approach to understand the phenomenon of occupation in the political science context. The historical turning points in the development of political philosophy regarding the issues of occupation: from justification to strong condemnation of the seizure of territory by military force were found. The concept of normative and pragmatic reasoning for occupation was developed. A special emphasis was placed on the correlation between the concept of state sovereignty and issues of occupation. The role of the doctrines of just war and hybrid war in the occupant activities was described. Some aspects of forming a modern model of military occupation with its inherent features were highlighted: concealment, institution building of occupation regimes, and the attempt of the occupiers to pass off these regimes as the sovereign actors with an independent international legal personality.

Key words: *military occupation, occupation regime, hybrid war, the doctrine of a just war, international law, state sovereignty, political institution*

Постановка проблеми. Гібридна війна, розпочата Російською Федерацією проти України у 2014 р., призвела до окупації Криму та окремих районів Донецької та Луганської областей. Разом з тим, якщо правовий статус Криму як тимчасово окупованої території майже відразу був визнаний на законодавчому рівні, то діяльність маріонеткових окупаційних утворень на Сході країни до останнього часу належним чином не була кваліфікована. Неоднакове розуміння виникає навіть при розгляді кримінальних справ у судах, де в одних випадках так звані «ДНР» і «ЛНР» визнаються терористичними організаціями або незаконними збройними формуваннями, а в інших – на жаль, ні. Слід зазначити, що у використанні терміну «російсько-українська гібридна війна» ми опираємося на праці науковців Національного інституту стратегічних досліджень України, які здійснили концептуалізацію означеного поняття [10, с. 17].

Експлікація феномену окупації важлива не лише в юридичному, але й в політологічному контексті, оскільки окупаційні режими сучасності у зв'язку з їхнім латентним характером вкрай важко кваліфікувати крізь призму Гаазьких і Женевських конвенцій та практики міжнародних судових інстанцій. Жоден із сучасних окупантів (і Росія не є виключенням) не визнає навіть факт здійснення ним окупації, не говорячи вже про взяття на себе зобов'язань відповідно до норм міжнародного гуманітарного права.

Саме тому постає необхідність комплексного та актуального наукового осмислення феномену окупації з урахуванням класичних напрацювань філософсько-гуманітарного та соціально-політичного дискурсів.

Аналіз актуальних досліджень. Проблематика феномену окупації досліджувалася як зарубіжними вченими (Е. Бенвеністі, Е. Давід, Е. Едельштейн, І. Іванніков, А. Робертс, П. Стюрк, О. Толочко та ін.), так і вітчизняними дослідниками (П. Гай-Нижник, В. Горбулін, О. Задорожній, Є. Магда, С. Полтавець, І. Рущенко та ін.).

Метою статі є політологічна експлікація феномену окупації. **Завдання** статті полягає у виявленні сутності феномену окупації та основних теоретичних підходів до його розуміння в політологічному контексті.

Виклад основного матеріалу. Перші спроби концептуалізації поняття окупації здійснювалися у філософському дискурсі. Теоретико-філософське осмислення окупації як військово-політичного феномену первісно було нерозривно пов'язане з правом війни та наслідками військових протистоянь.

За часів Античності, незважаючи на широке застосування окупації в практиці війн, феномен окупації не набув осмислення на теоретичному рівні як окремий політико-правовий інститут. У теорії та практиці тих часів вважалося, що будь-яке захоплення ворожої території надає переможцю необмежені можливості щодо володіння та розпорядження чужими землями, майном, а також повного підкорення мешканців завойованої території. Платон зазначав, що все майно, яке належало переможеному, стає власністю переможця [8, с. 72].

На думку Аристотеля, закон є свого роду угодою, в силу якої захоплене на війні називають власністю того, хто ним оволодів [1, с. 384]. Водночас, розв'язання війни заради захоплення майна або встановлення панування, за Аристотелем, буде справедливим, якщо війна ведеться проти «людей, які будучи від природи призначеними для підкорення, не бажають підкорятися» [1, с. 389]. До таких людей греки відносили варварів. Справедливим буде й використання збройних сил для захисту власної території [1, с. 415].

Християнські теологи Середньовіччя внесли свій вклад у розвиток доктрини війни та окупації. Так, іспанський богослов Франсиско де Віторія у своєму вченні про справедливу війну в якості її вирішального критерію висував аргумент, що її підставою є доручення вести місіонерську діяльність [13, с. 130-131].

Теологічна доктрина справедливої війни будувалась на відмінностях між християнським світом та землями нехристиянських правителів і народів. Щодо останніх Папа Римський міг розподіляти мандати або на здійснення в них місіонерської діяльності, або на хрестові походи. З цих мандатів виникала міжнародно-правова виправданість війни, а, тим самим, і підстави для легітимного оволодіння тією чи іншою територією [13, с. 117].

Теологи та юристи пізнього Середньовіччя черпали свої аргументи в римському праві, де термін «*occupatio*» первісно означав право на заволодіння безхазяйною річчю. В цьому сенсі відкриті європейцями землі Нового світу вважались територією, «вільною для окупації», на якій необхідно встановити владу цивілізованого християнського світу. Такий підхід майже не відрізнявся від аристотелевської війни проти варварів. У самій Європі війни також нерідко велись на релігійному підґрунті, апофеозом чого стала Тридцятирічна війна між католиками та протестантами 1618-1648 рр.

Втім, як зазначає К. Шмітт, починаючи з XVI ст., міжнародно-правові питання стали прерогативою юристів. Однак, насправді те, що привело до виникнення нового конкретного міжнародно-правового порядку та обмеження війни, виросло не тільки з подальшого розвитку морально-теологічних понять, і тим більше не тільки з використання понять і норм римського права. Воно виникло зі сформованого у той час в Європі – конкретного просторового порядку – держави – і з уявлення про певну європейську рівновагу цих держав. Саме в цей час французьким філософом Ж. Боденом вперше застосовано поняття державного суверенітету [13, с. 142-144].

До того часу всередині Європи діяв вотчинний погляд на територію. Навіть тимчасова окупація розглядалась як завоювання та окупант прирівнювався до суверена, який міг розпоряджатися захопленою територією на власний розсуд. Гроцій, якого вважають основоположником міжнародного права, ще не наважувався обмежити право окупації. Навпаки, він стверджував, що саме окупація з давніх часів є способом придбання і, навіть, відчуження суверенітету. На думку філософа, «переможець може заволодіти верховною владою; якщо він заволодіває владою, зосередженою в особі царя або іншого володаря, то тоді вступає у спадкоємство його влади, але не більше; якщо ж він заволодіває владою, належною самому народу, то в такому випадку він нею заволодіває так, що може й відчужувати її, як це міг робити сам народ. Подібним чином деякі царства... ставали вотчинами» [3, с. 671].

Водночас Гроцій увів принцип ефективного контролю над окупованою територією як обов'язкову ознаку окупації: «землі не вважаються захопленими з моменту їх зайняття... бо хоч і вірно, що та частина території, на яку вступають великі військові сили ворога, тимчасово перебуває в його владі, ... проте для виникнення тих наслідків, про які ми тлумачимо, недостатньо будь-якого роду володіння, але потрібно тривале володіння» [3, с. 642].

Що стосується принципу державного суверенітету як верховенства держави на власній території, то він був остаточно закріплений у Вестфальському договорі 1648 р., укладеному за наслідками Тридцятирічної війни. Як слушно зазначив М. ван Кревельд: «хоча завжди можна виявити передісторію, але лише після Вестфальського договору 1648 року держава стала основною формою політичної організації» [5, с. 87-88].

З появою концепції державного суверенітету [11] та створенням держав-націй починає формуватися класичний погляд на окупацію як зайняття військовими силами однієї держави території іншої держави без отримання суверенних прав на неї.

Вже у війнах середини XVIII ст. якщо не на практиці, то в дипломатичному листуванні, вказувалось на відмінність між військовою окупацією та остаточним заволодінням; заявлялись протести проти того, що воююча сторона, що захопила ворожу територію, поводить з нею не як з тимчасово зайнятою у військових цілях місцевістю, а приписує собі права суверена, тобто легітимної влади, вигнаної окупантом [14, с. 28-29].

Філософи та юристи того часу прагнули нормативного обмеження окупації. Е. Ваттель у 1758 р. висунув тезу про те, що окупант може набути право суверенітету лише після остаточного завоювання країни або після відмови законного суверена від своїх прав за остаточним договором [2, с. 547]. Таким чином, він першим відмежував договірні окупації від недоговірних. Така концепція не втрачала актуальності до середини XX ст. Як приклад, можна привести «договірну» окупацію та подальшу анексію Радянським Союзом Естонії, Латвії, Литви у 1940 р.

Ш.-Л. Монтеск'є рекомендував зберігати на окупованій території існуючий устрій: суди, закони, звичаї тощо [7, с. 281].

Важливий вклад у філософське осмислення природи війни та окупації як державно-політичних відносин зробив Ж.-Ж. Руссо. Він справедливо зауважував, що «війни аж ніяк не є відносинами людини з людиною, але – відносинами держави з державою... зрештою, кожна держава може мати ворогів лише серед інших держав, а не серед людей» [9, с. 16].

Завдяки ідеям Гроція, Е. Ваттеля, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та інших теоретиків, які заклали основи сучасного міжнародного права, була створена нормативна концепція окупації. Її головна ідея полягає в тому, що окупація повинна мати тимчасовий характер, а окупант – не отримує суверенних прав на захоплену територію.

На противагу цьому підходу була сформована прагматична концепція воєн загалом і окупації зокрема. Ще Фукідід в «Історії Пелопоннеської війни» зазначав, що у конфлікті між двома політичними одиницями головним і найбільш переконливим аргументом може бути лише сила. Так,

розраховуючи схилити лакедемонян швидше до збереження миру, ніж до війни, афінські послы «бажали дати лакедемонянам уяву про могутність свого міста...» [12, с. 33]. Виправдовуючи ж цю могутність і ту владу, яку вона давала їм над іншими державами, афіняни заявляли: «не ми перші, однак, звернулись до такого способу зміцнення влади, а споконвіку вже так повелось у світі, що більш слабкий повинен підкорятися більш сильнішому» [12, с. 35].

У той же час Фукидід не заперечував корисності і необхідності правових норм у взаємодії між державами, однак зазначав, що в умовах конфлікту «право має сенс тільки тоді, коли при рівності сил обидві сторони визнають загальну для однієї та іншої сторони необхідність; у протилежному випадку сильніший вимагає те, що можливе, а слабкий змушений підкоритись» [12, с. 256].

Значний вклад у розвиток прагматичної концепції окупації зробив Н. Макіавеллі. Хоча філософ був прихильником повного завоювання, а не окупації, в окремих випадках він допускав деякі поступки з боку переможця для окупованого населення. Однак, це було необхідним виключно в інтересах утримання влади переможця. Зокрема, як один із способів утримання завойовником переможених країн Н. Макіавеллі пропонує залишити недоторканими діючі в них установи, обклавши лише мешканців даниною і заснувавши у них управління з обмеженим особовим складом для утримання мешканців у вірності та покорі. Таке управління, влада і значення якого – справа рук завойовника, буде дуже добре усвідомлювати свою від нього залежність і стане вживати всілякі заходи для збереження та підтримки його влади. При цьому в управлінні беруть участь ті самі громадяни, які стояли на чолі управліннь і до завоювання країни [6, с. 31-32].

Отже, Н. Макіавеллі чи не вперше описав феномен, який пізніше отримав назву «маріонеткових держав», а також задовго до появи теорії політичних еліт обґрунтував цей феномен як результат змови між окупантом та елітами окупованих територій.

Прагматичний підхід не виключав і доктрину справедливої війни, хоча її тлумачення, є певною мірою, казуїстичним. Так, Н. Макіавеллі вважав, що «війна завжди справедлива, коли вона необхідна і зброя – священна, якщо вона піднімається на захист пригноблених» [6, с. 164]. Такі підстави справедливої війни, вочевидь, є занадто широкими і надають поле для значних зловживань, стосовно чого у світовій політиці є чимало прикладів.

Нормативний підхід призвів до того, що політика завоювання поступово втрачала легітимність. У кінці XVIII ст. в революційній Франції спостерігається перше принципове визнання відмови від завоювання як засобу зовнішньої політики. Завоювання були виправдані лише «в ім'я звільнення» [17 с. 12]. Водночас французький революційний уряд аж ніяк не дотримувався політики «нейтралітету» і невтручання у внутрішні справи окупованих територій. Французькі революційні армії, що з 1792 р. вели війни проти Бельгії, Німеччини, Італії, зайнявши будь-яку з цих територій, відразу проголошували свободу народу та скасування феодальних привілеїв. Таким чином, військова окупація викликала наразі зміну державного устрою у повному політичному, економічному та соціальному значенні цього слова [13, с. 270].

Практика політичних перетворень на окупованих територіях продовжилась і під час наполеонівських воєн. Як зазначає британський політолог П. Стюрк, військова окупація супроводжувалась нав'язуванням окупантом нових конституцій завойованим країнам. «Нав'язаний конституціоналізм», хоча й часто розглядається як недавнє явище, був особливістю цих воєн» [17, с. 15].

Як писав відомий український правознавець і громадсько-політичний діяч, автор книги «Військове зайняття ворожої країни» О. Ейхельман: «до XIX століття включно суворо визначених, загально визнаних і дотриманих правових основ не існувало: воюючі сторони поводитись так, як це для них у даний час було вигідніше. Моральної поваги до етичних основ ворожої

країни мало усвідомлювали» [14, с. 31]. Таким чином, у тогочасній політиці явно переважав прагматичний підхід.

О. Ейхельман також приділив увагу внутрішнім питанням здійснення влади на окупованих територіях. На думку вченого, без влади над зайнятою ворожою територією право окупації та і загалом війни не мало би реального сенсу. Дві вищі влади поруч в один і той же час і щодо одних і тих самих відносин діяти не можуть. Тому владі окупанта повинна поступитись влада попереднього законного уряду. До цього її примушує фактичний стан справ.

Водночас теоретик відмічав, що влада окупанта вважається тимчасовою, допоки продовжується війна. Він наводив аргументацію німецьких позитивістів XIX ст. Мартенса, Зальфельда, Шмельцинга і Клюбера, на думку яких, до закінчення війни завойована територія не вважається власністю окупанта в тому сенсі, щоб він міг передати її у власність третього, тому що перший власник не зобов'язаний визнавати такий перехід для себе обов'язковим. Саме тому інститут окупації, який відмінний від повного завоювання, вимагався сучасною цивілізацією [14, с. 32, с. 39].

Нормативно-позитивістські теоретичні напрацювання XVII-XIX ст. знайшли своє правове втілення у тексті Брюссельської декларації 1874 р., у якій вперше на міжнародному рівні військова окупація та завоювання були визнані різними речами. Також делегатами конференції за участю 15 країн було досягнуто згоди щодо важливого положення про те, що окупант продовжуватиме дію законів, що діяли в країні під час миру, і може призупинити, скасувати або замінити їх іншими, якщо цього вимагає необхідність [17, с. 16].

І хоча Брюссельська декларація так і не стала міжнародно-правовим документом через неготовність політиків того часу прийняти саму ідею обмеження війни будь-якими міжнародними правилами, пізніше обов'язок окупанта зберігати існуючий правовий порядок на окупованих територіях був закріплений у статті 43 Гаазької конвенції 1907 р.

Незважаючи на це, практика політичних перетворень і нехтування принципом суверенітету на окупованих територіях продовжувала існувати. П. Стюрк наводить приклад Болгарії, окупованої Російською імперією у 1877-1878 рр., де окупант встановив новий соціальний та політичний режим. Окрім того, політолог наводить приклади так званої «пролонгованої окупації». Так, окупувавши Кубу, Пуерто-Ріко та Філіппіни внаслідок іспано-американської війни 1898 р., США не відмовились від своєї окупації і після припинення війни з Іспанією [17, с. 17].

Війни XX ст. повністю дискредитували інститут окупації. Після Другої світової війни в нормативній концепції окупації відбулось зміщення акцентів у бік повної заборони вказаного явища. Слова «війна» та «окупація» набувають різко негативної конотації. Проте окупаційна практика нікуди не поділась, а перемістилась із площини права в площину фактів. Як слушно зазначає російський політолог І. Іванніков, у XXI ст. окупації часто не оголошуються та юридично не оформлюються [4, с. 138].

Е. Бенвеністі стверджує, що, позаяк держави-окупанти часто не визнають ані стану війни, ані наявності окупації, ключовий фактор – це контроль держави над територією (або частиною території) іншої держави без згоди останньої [15, с. 4]. Також вчений вказує, що сучасні держави-окупанти з низки причин воліють не встановлювати пряму адміністрацію, а швидше створюють маріонеткові уряди, однак це не звільняє їх від обов'язку дотримуватись положень стосовно режиму окупації Женевської конвенції 1949 р. [15, с. 5].

На думку Б. Іванель, маріонеткові держави є формою прихованої окупації (*covert occupation*). У свою чергу, окупанта він називає державою-спонсором, що не тільки встановлює маріонеткову державу через військову силу, але також контролює її повсякденне життя за допомогою військових, економічних та політичних засобів, що приводить до де-факто анексії даної території. У цій ситуації знаходяться шість регіонів у світі: Північний Кіпр, Нагорний Карабах, Придністров'я, Південна Осетія, Абхазія та частина

Східної України. Як пояснює теоретик, у порівнянні зі звичайною формою окупації ця форма прихованої окупації не лише несе менші репутаційні втрати для держави-спонсора, але й дозволяє їй діяти за межами, встановленими міжнародним гуманітарним правом [16].

Отже, в сучасній політології та юриспруденції акцент робиться не стільки на військовій, скільки на політичній складовій окупації. Ключовим тут є не факт зайняття збройними силами чужої території, а ефективний владний контроль окупанта відносно населення та політичних еліт держави-жертви.

Разом з цим, у другій половині ХХ ст. у західній політичній філософії зроблена спроба відродити доктрину справедливої війни. Так, М. Уолцер виступає за гуманітарні інтервенції іноземних держав або групи держав щодо урядів, які вчиняють тяжкі злочини проти власного населення. При цьому, результатом такої інтервенції має бути не лише зупинення злочинів, але й політична реконструкція режиму. Сили міжнародного співтовариства та місцеві політичні сили повинні не тільки усунути небезпечний режим, а й забезпечити післявоєнну діяльність зі створення нового демократичного уряду [18].

Таким чином, гуманітарну інтервенцію та наступне за нею міжнародне управління на суверенній території іншої держави, яке може бути досить довготривалим, філософ виправдовує тим, що війна ведеться заради зміни режиму, відповідального за негуманність.

Не заперечуючи етичні та правові підстави для гуманітарних інтервенцій, які в деяких випадках дійсно є виправданими, слід звернути увагу на досить тонку грань між поняттями інтервенції та окупації. До того ж, як свідчить практика, окупаційні держави сучасності досить часто використовують оновлену парадигму справедливої війни для обґрунтування запровадження окупаційних режимів на території інших держав, використовуючи химерні ідеологеми на кшталт «експорту демократії» чи «захисту співвітчизників».

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що протягом суспільно-історичного розвитку феномен окупації зазнав трансформації як в теоретичному, так і практичному сенсі. На перший план поступово висувалась політична складова, а військове управління окупанта змінилось на контроль над окупованими територіями, переважно, за допомогою економічних і політичних засобів. Нормативні обмеження окупації та, в цілому, війни, сформовані під впливом класичної філософської та політико-правової думки, призвели до появи латентних форм окупації, де маріонеткові уряди видаються за суверенних акторів.

Парадокс полягає в тому, що все це призвело до інституціонального закріплення влади окупантів сучасності у вигляді окупаційних режимів, які самим фактом свого існування заперечують одну з головних ознак окупації – її тимчасовий характер. У подальших наукових дослідженнях слід приділити увагу вивченню характеристик сучасних окупаційних режимів, їх чіткого відокремлення від інших політичних феноменів та вироблення стратегії протидії гібридним загрозам з боку держав, які порушують базові принципи міжнародних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения : В 4-х т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с. – С. 375–644.
2. Ваттель Э. де. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов / Э. де Ваттель ; [пер. с франц.]. – М. : Госюриздат, 1960. – 719 с.
3. Гроций Г. О праве войны и мира: репринт с изд. 1956 г. / Г. Гроций ; [пер. с лат.]. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
4. Иванников И. А. Режим оккупированной территории / И. А. Иванников. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 144 с.
5. Кревельд М ван. Трансформация войны / М. ван Кревельд ; [пер. с англ.]. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 344 с.
6. Макиавелли Н. Государь: Трактат / Н. Макиавелли ; [пер. с ит.]. – К. : ТОВ «Видавнична група КМ-БУКС», 2017. – 176 с.
7. Монтескье Ш.-Л. О духе законов / Шарль Луи Монтескье // Избранные произведения / Шарль Луи Монтескье ; [пер. с фр. ; ред. И. Щербина]. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1955. – 800 с. – С. 157–733.
8. Платон. Законы. Собрание сочинений : В 4 т. / Платон ; [пер. с древнегреч.] / общ. ред. А. Лосева, В. Асмуса, А. Тахо-Годи. – Т. 3. – М. : Мысль, 1994. – С. 71–437.

9. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Ж.-Ж. Руссо ; [пер. с франц.]. – К: Port-Royal, 2001. – 349 с.
10. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – 496 с.
11. Територіальна громада: управління розвитком : кол. моногр. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. ; [С.І. Чернов, Ю.О. Куц, О.В. Безуглий та ін. ; за заг. ред. Ю.О. Куца]. – Харків : Константа, 2013. – 540 с.
12. Фукидид. История / Фукидид ; [пер. с древнегреч.]. – М. : Научно-Издательский центр «Ладомир» – Наука, 1993. – 543 с.
13. Шмитт К. Номос Земли в праве народов *jus publicum europaeum* / К. Шмитт ; [пер. с нем.]. – СПб : Владимир Даль, 2008. – 670 с.
14. Эйхельман О. О. Военное занятие неприятельской страны: Рассуждение по международному праву / О. О. Эйхельман. – Ярославль : В типографии Г. Фальк, 1879. – 241 с.
15. Benvenisti E. The International Law of Occupation / E. Benvenisti // Princeton University Press, 2004. – 241 p.
16. Ivanel B. Puppet States: A Growing Trend of Covert Occupation [Електронний ресурс] / В. Ivanel. – Режим доступу : http://www.springer.com/cda/content/document/cda_downloaddocument/9789462651401-c2.pdf?SGWID=0-0-45-1595883-p180204400.
17. Stirk P. The Politics of Military Occupation / P. Stirk // Edinburg University Press, 2009. – 252 p.
18. Walzer M. Regime Change and Just War [Електронний ресурс] / M. Walzer. – Режим доступу : <https://www.sss.ias.edu/files/pdfs/Walzer/RegimeChange.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2017